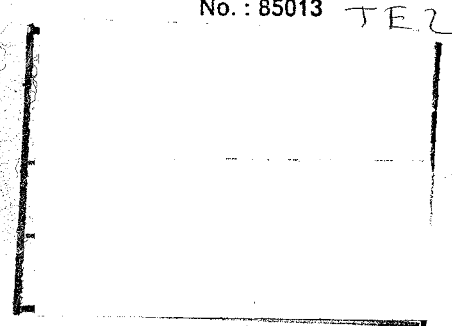
T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KELAM VE İSLAM FELSEFESİ ANA BİLİM DALI

EHLİ SÜNNET VE MU'TEZİLEYE GÖRE
EBEDİLİK ANLAYIŞI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Şerafeddin GÖLCÜK
S.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Tezi Hazırlayan
Hüseyin BAYRAK
No. : 85013

KONYA - 1988

Ö N S Ö Z

Ebedî olma tutkusu insanoğlunun dünyaya ayak basma tarihinden çok önceye dayanır. İnsan, ebedî olma sözü karşısında, şimdi olduğu gibi, Cennetteyken de heyecan duymuş ve kendisine yasaklanmış ağaçtan şeytanın " يادم هل ادلك على شجرة الخلد و ملك لا يبلى " "Ey Adem ! Sana ebedilik ağacını ve yok olmayacak bir hükümranlığı göstereyim mi ? " (Taha,20/120) demesiyle yemiş ve en çok arzuladığı ve rahat ettiği ebedilikten çıkarılmıştı. Artık insanoğlu garantiye almak istediğini elinden kaçırmış bir halde dünyaya geldi. Dünyada hep o ebedilik yurdunun özlemini çekti. Dünyasını ebedilik yurduna çevirmeye, dünyada ebedî olmaya yarayacağını sandığı bir çok çalışmalar yaptı. Fakat burası ebedî olmaya müsait yapıda değildi. Bunun farkına varanlar yollarını düzeltip iyi işler sayesinde rahat ebedî hayatı kazanmaya baktılar. Diğerleri ise hala dünyada uzun süre kalmanın mümkün olup olmadığını araştırma sevdasındalar.

Gerçek şu ki kainat her geçen gün bir çok değişiklikler yaşamakta faniliğe doğru hızla yol almaktadır. Bunun sonu kıyamet denen büyük hadisedir. Bu büyük hadiseden sonra ne olacak, kim kalacak, kimler kaybolacak, ahirette dirilme ve sonsuzadek yaşama nasıl gerçekleşecek ? Tüm bu sorular insanoğlunun zihnini meşgul ede gelmiştir.

Atamız Adem (A.S.) ve ehlini heyecanlandırıp yasak ağaçtan yemeğe sevk eden bu duygu insanların hepsinin düşüncesinde yer etmiştir. Böylesine kuvvetli bir duygu hakkında bilgi sahibi olmak amacıyla çalışmamıza "İtikadî, Ehli Sünnet ve Mu'tezile, Mezheplerine Göre Ebedîlik Anlayışı" nı seçtik.

Ebedîliğin iyi anlaşılabilmesi için ebed kelimesiyle beraber aynı manaya gelen diğer kelimelerin manasını vererek girdik. Ebedîlik deyince derhal varlıklar düşünüldüğünden varlıklar ve özellikleri hakkında aklın verdiği hükümleri gözden geçirdik

Birinci bölümde ebediliği kendi zatından olan Allah (c.c.)'ın zat ve sıfatlarının ebediliği üzerine Maturidî, Eş'arî ve Mu'tezile mezheplerinin görüşlerini öğrenmeye çalıştık.

İkinci bölümde de ebedi olmaları zatları icabı olmayan hadis varlıkların ebediolup olmamaları hususunda mezheplerin görüşlerini

takdim ettik ve neticeyi verip tezimize son verdik. Tezimizi hazırlarken yararlandığımız kitapların listesini de ekledik.

Çalışmalarım esnasında her türlü imkanı sağlayıp büyük yardımlarda bulunan Sayın hocam Prof. Dr. Şerafeddin GÖLCÜK Bey başta olmak üzere Sayın Doç. Dr. Süleyman TOPRAK ve tüm Sosyal Bilimler ENSTİTÜSÜ elemanlarına şükranlarımı arz etmek isterim.

Allah'ın Ebedilik yurdunda buluşturması dileğimdir.

Hüseyin B A Y R A K
Konya, 1993

* K I S A L T M A L A R *

a.g.e.	adı geçen eser
Ank.	Ankara
A.Ü.İ.	Ankara Üniversetesi İlahiyat Fakültesi
b.	ibn, bin
Basm.	Basımevi
by.	baskı yeri yok
c.c.	Celle Celalüh
Çevr.	Çeviren, -ler
D.İ.B.	Diyanet İsleri Başkanlığı
İst.	İstanbul
h.	Hicri yılı
Küt.	Kütüphanesi
m.	Miladi yılı
M.E. B.	Milli Eğitim Basımevi
Nr.	Numarası
Neşr.	Neşreden, Neşre hazırlayan
Sade.	Sadeleştiren, -ler
S.A.V.	Sallahu aleyhi vesellem
Terc.	Terceme eden, -ler
ty.	Baskı tarihi yok
vd.	ve devamı, diğerleri

G İ R İ Ş

Ebed kavramını daha iyi anlamak için bu kelimenin manasını ve bu kelimeyle birlikte veya onun yerine kullanılan bazı kelimelerin manasını inceleyeceğiz. İlk olarak ebed kelimesini ve onun müştaklarını göreceğiz.

I- EBED (الأبد) KELİMESİNİN MANASI

Ebed (الأبد) : Dehr, kadim, ezelî ve daim demektir ki cemisi Abâd (آباد) ve Übud (ابود) şeklinde gelir.

Mekanla kullanılınca; oradan ayrılmadı, kaldı demektir.

el-Ebed (الابد); Fikir ve düşüncede nihayeti hayal edilemeyen müddet anlamına da gelir.[1]

Ebed (الابد) kelimesi tef'ıl babına et-Te'bîdü (التأبيد) şeklinde aktarılır ki et-Tahlîdü (التخليد) manasına gelmektedir. Huld kelimesini ileride inceleyeceğiz.

el-Ebediyyeh (الابدية) ; Ahiret hayatı, sonu olmayan devamdır.

Ebeden (ابداً) ; Her zaman, hiç, daima, asla gibi istikbali te'kid için zaman zarfı-olumlu veya olumsuz olarak- kullanılır.[2] Kur'anı Kerim'in 28 ayeti kerimesinde bu manalara rastlamak mümkündür. Mesela: ولن يتمنوه ابدا بما قدمت ايديهم "Fakat ellerinin yapıp öne sürdüğü işlerden dolayı ölümü asla istemezler."[3] Buyrulması gibi.

1-Cürcani, Ş. Şerif, Kitabu't-Ta'rifat, by.ty. s. 7
2-İbnu Manzur, Muhammed b. Mukerrem, Lisanü'l-Arab,Dar sader, Beyrut, ty. s. 3/68; Cevheri, İsmail b. Himad, Sıhah Tacü'l-luğat ve Sıhahu'l-Arabiyye, Daru Kitabi'l-Arabi,Mısır,ty. s. 1/436;Ma'luf, Luvis, Müncid Fi'l-Luğat ve'l-A'lam, Daru'l-Meşrık, Beyrut,1973, s.1; Kerahisarî, Mustafa b. Şemseddin, Ahterî Kebir, Matbaa Amire, İstanbul, 1310 h.s.1/3
3-Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi,2/95. Diğer ayeti kerimeler için;AbdulBaki,el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazı'l-Kur'an-ı Kerim, Çağrı yay. İstanbul, 1986 m. s.1

Kur'an-ı Kerim'in ilginç kelimelerini inceleyen Rağıb el-İsfehanî Müfredat'ında Ebed (الابد) kelimesi hakkında şu malumatı verir :

"Ebed (الابد) ; Zamanın bölündüğü gibi bölünmeyip uzayıp giden müddetten ibarettir. (زمان كذا) Zamanün keza " Şukadar zaman denilir de (ابد كذا) Ebedün keza "Şu kadar ebed " denilmez.

Ebed kelimesinin hakkı tesniye ve cemi'lenmemektir.Çünkü diğer bir ebed tasavvur olunmaz ki ona eklenip tesniye ya - yapılsın. Fakat cemisi için Abâd (آباد) denildi."[4]

Ebedî olan bir varlık düşünüldüğünde bunun manası şu şekilde izah edilir : İstikbal yönünde nihayetsiz olarak alınmış zamanda vucudunun (varlığının) sürüp gitmesidir. Nasıl ki ezel: mazi yönünde nihayetsiz zamanda varlığının sürüp gitmesi olarak açıklanıyorsa, ebed de istikbal yönünde aynı varlığın devam etmesi olarak izah edilir.[5]

Ebed ve ezel, Allah Teala'nın varlığının zarurî oluşunu akletmek için zamana izafetle, zahir olan iki sıfattır. Zamana izafe ortadan kalkınca ebed ve ezel diye bir şeyin olmaması tabiidir.[6]

Kısaca Ebed kelimesinin izahı budur. Şimdide bu kelimeyle beraber veya onun yerine kullanılan diğer kelimeleri görelim.

II- EBED YERİNE KULLANILAN KELİMELER

A- B A K A

Baka (البقاء) : Fenanın zıddı[7] daim ve eşyanın ilk hali

4- İsfehanî, Rağıb, el-Müfredat fi Karibi'il-Kur'an, Daru Kahraman, İstanbul,1987m. s.6
5- Cürcani, a.g.e. s.7
6- Tahanevî,Muhamed Ali b. Ali, Kitabu Keşşaf Istılahati'l-Funun, Daru Kahraman, İstanbul, 1984m. s. 1/52
7- İbnu Manzur, a.g.e. s. 14/79; İsfehanî, a.g.e. s. 74

üzere sabit kalması manalarınadır[9] ki ebed kelimesiyle birlikte ve onun yerine çokca kullanılmaktadır.

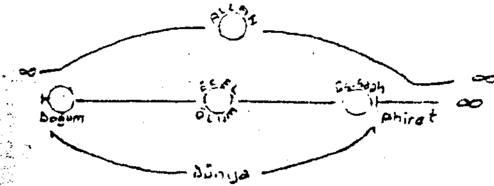
Baka (بقى) ; Alime (علم) babından yani 4. babtan(بقِى يبقَى-بقاء) şeklinde sığalanır. Bu kelimede bekleyiş manası da mevcuttur. Nitekim Hadis-i Şerifte :
(بقينا رسول الله (صعلم) في صلاة العتمة) "Biz Rasulullah (S.A.V.)'ı yatsı namazında uzun süre bekledik, onu tarassud ettik..."[9] Şeklinde varid olmuştur.

Türkçeye de geçen Bakıyyeh (الباقية); bir şeyden geri kalan, artan manasınadır.

Bir kimseyi koruyup kollama manası için de Bakiye (بقى) Kelimesinin müteaddisi kullanılır. Ebkayte ala fülan (ابقيت على فلان) denildiğinde;Sen falanı korudun kolladın manası anlaşılır.[10]

el-Bakî (الباقى) : Allah Teala'nın esma-i hüsnasından bir tanesidir. Varlığının istikbalde bir "son" a dayandırılması mümkün olmayan, yani istikbalin tümünde varlığını sürdüren demek - tir.[11]

Allah'ın varlığı imtidad, istimrar ve devam bakımından zaman mefhumunun içine girmez: Çünkü zaman denilen şey kainatın yaratılmasıyla başlamış ve şimdi akışını gösteren bir mefhumdur. Kainat yokken zaman da yoktu. Fakat Allah Teala vardı. Kainatın yok oluşu, bildiğimiz zamanın da kaybolması demektir. Bu sebep - ten Allah Teala Baki'dir. Bu O'nun varlığının istikbale izafesidir.[12] Konuya açıklık getirmesi bakımından şu şekil[13] önemlidir.

Şekilde de görüldüğü gibi Allah Teala zaman mefhumunun dışındadır. Dünya ve ahiret işle-

---

8- İsfehani, a.g.e. s.74 ; Karahisari, a.g.e. s. 1/106
9- Darimi, salat 7
10- Cevheri, a.g.e. s. 6/2283
11- İbnu Manzur, a.g.e. s. 14/79
12- Tatlısu, A.Osman, Esmaü'l-Hüsna Şerhi, Akçağ yay. İst.s.240
13- İzutsu, Toshihiko, Terc.Süleyman Ateş,Kur'anda Allah ve İnsan, Kevser yay. Ankara, ty. s. 124

rini O düzenler. O'na kadim ve ebedî demek bize göredir. O mutlak varlıktır.

Bakî kalan şeyler iki kısımda incelenir :

1- Kendi nefsiyle (zatıyla) baki olup kendisine fani denmesi uygun olmaz. Bu Allah Teala'dır.

2- Başkası sebebiyle baki olanlardır. Bunlar Allah'ın haricindeki herşey olup fani olanlardır.

Allah Teala ile O'nun sebeb olmasıyla baki olaolar da iki kısımdır :

1- Allah'ın dilemesiyle bu dünyada fani olana kadar şahıslarıyla baki olanlar ki gök cisimleri, yıldızlar ve benzerleridir.

2- Şahsı ve cüz'ü ile değil de nev'i ve cinsi ile fani olana kadar bu dünyada baki olanlardır. Bunlar da insan, hayvan,..... cinsleri gibi.

Buradaki bakilik sonlu olan bu alem için söylenmektedir. Esas bakilik bu dünyadan sonra vuku bulacaktır.[14] Bu konuyu I ve II. bölümlerde inceleyeceğiz.

9 - H U L D الخلد

Huld (الخلد) : Daim ve bakî olmak manasına gelen bu kelime 1. babtan (خَلَدَ - يَخْلُدُ - خُلُودًا) şeklinde sığalanır.[15]

Daru'l-Huld (دار الخلد): Ehli baki olduğu için ahiret gününe denir. Ayrıca Cennetin isimlerindenbir tanesidir.[16]

Hulud (الخلود) denildiğinde, bir şeyin fesada uğramadan bulunduğu hal üzere devam etmesi anlaşılır. Arablar, bozulma ve değişmeden uzak olan şeylerin hepsini Hulud (الخلود) ile vasıflandırırlar.

14- İsfehani, a.g.e. s. 74

15- Cevheri, a.g.e. s. 1/466 ; Karahisari, a.g.e. s. 1/234

16- İbnu Manzur, a.g.e. s. 3/164

Cennette hulud " الخلود في الجنة " ise cennetliklerin bulunduğu hal üzere fesada uğramadan baki kalmasıdır. Allah Teala' nın : (اولئك اصحاب الجنة هم فيها خالدون) "İşte onlar cennet halkıdır. Orada ebedi kalacaklardır."[17] ve (يطوف عليهم ولدان مخلدون) "Çevrelerinde, ebedi yaşamağa erdirilmiş gençler."[18] Buyurması Hulud (الخلود) kelimesinin "ebed" ifadesine en güzel iki delil - dir.[19] Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in Huld (الخلد) kelimesini ebed (ابد) ile te'kid etmesi ebed'in huld kelimesiyle mana birliğinin en iyi işaretidir.[20]

Huld " خلد " kelimesine itimat etmek, dayanmak, yönelmek manası da verile gelmiştir. Hz. Ali'nin bir sözü bu manadadır : (ينعم الدنيا من دان لها واخلد اليها) " Dünya, kendisine yaklaşanı ve kendisine itimat edip güveneni kötüler."[21]

Huld ile Baka kelimeleri arasında fark vardır. Huld : sonradan yaratılanların varlıklarını sürdürmesi manasına gelir. Baka ise gerçekte vacib'in sıfatıdır. Başkası hakkında bakî demek izafidir. Bu sebepten Allah Teala hakkında (الله خالد)"Allahü halidün" denmez. Fakat O'nun isimlerinden biri (الباقي) el-Bakî - dir.[22]

C - A H İ R الآخر

Ahir (آخر) : Evvel'in mukabili, her nesnenin sonu, her şeyden sonraya kalan manalarına gelir. Müennesi (آخرة) Ahireh,

---

17- Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi, 2/82

18- Kur'an-ı Kerim, Vakıa suresi, 56/17

19- İsfehani, a.g.e. s. 220-221

20- Kur'an-ı Kerim, Nisa, 4/57,122,169; Maide, 5/119; Tevbe,9/22 ve benzeri ayeti kerimeler.

21- İbnu Manzur, a.g.e. s. 3/164

22- Askerî, Ebu Hilal, el-Furuk fi'l-Luğat, Daru'l-Afakı'l-Cedide, Beyrut, 1983m. s. 111

cemisi (أواخى) evahir şeklindedir.[23]

El-Ahir (الآخر) ve el-Muahhır (المؤخر): Allah Teala'nın esma-i hüsnası'ndan ikisidir. El-Ahir (الآخر) : Canlı cansız bütün yaratık yok olduktan sonra baki kalandır. El-Muahhır (المؤخر) Eşyayı geri bırakan, sonra yerli yerine koyan manasınadır.[24]

Allah Teala'ya el-Ahir (الآخر) demek sabıkı (O'ndan önce-bir) var demek değil, lahıkı (yetişeni, ulaşanı, ekleneni) yok demektir. Bu isim el-Evvelü (الاول) ismi şerifiyle beraber söylenmelidir.[25]

El-Ahir (الآخر) kelimesinin ebed ifadesi Allah Teala hakkında kullanıldığındadır.

Kur'an-ı Kerim'de yalnız Hadid Suresi 3. ayetinde : (هو الاول والآخر والظاهر والباطن وهو بكل شئ عليم) " O, ilktir, Son - dur, Zahirdir, Batındır. O her şeyi bilendir." Buyurarak kendisini tavsif ettiği Evvel ve Ahir vasıflarını, Hz. Peygamber (s.a.v.) i Allah'ı temcid ederek yaptığı bir duasında şu şekilde bulmaktayız ;

روى عن النبى صلعم انه قال: هو يمجد الله انت الاول فليس قبلك شئ وانت الآخر فليس بعدك شئ

"Allah'ım! Sen evvelsin ki Sen'den önce bir şey yoktur, Ahirsin ki Sen'den sonra bir şey olamaz."[26]

Görüldüğü gibi el-Ahir (الآخر) kelimesi yalnız Allah Teala hakkında kullanılırken tam manasıyla ebed ifade etmektedir.

Ebed (ابد) in manasını verirken söylediğimiz bir kelime

23- Cevheri, a.g.e. s. 2/575; Karahisarî, a.g.e. s. 1/18; İbnu Manzur, a.g.e. s. 4/12

24- İbnu Manzur, a.g.e. s.. 4/11-12

25- Yazır, Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Eser Neşr. İstanbul, 1979m. s. 7/4730, 9/5304; Tatlısu,a.g.e. s. 173-174

26- Müslim, Zikir, 61; İbnu Mace, Dua,2 Hadis Nr. 3831

vardır ki o da Daim (دائم) dir. Bu kelime ebed kelimesinin manasında mevcuttur.

D- D A İ M دائم

Daim (دائم) kelimesinin mazi ve muzarisi (دام - يدوم - ويدام) şeklinde gelir. Sabit, sakin ve sürekli olmak,[27] bir şeyin üzerine zamanın uzayıp gitmesi gibi manalarda kullanılır. İkinci babtandır.[28] Kur'an-ı Kerim'de süreklilik ve ebedilik manasına bu kelime kullanılmıştır.

ومنهم من ان تأمنه بدينار لا يؤده اليك الا مادمت عليه قائما

"Onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar versen, sürekli olarak başına dikilmeden onu sana ödemez."[29]

مثل الجنة التى وعد المتقون تجرى من تحتها الانهار اكلها دائم وظلها

" Muttakilere va'd edilen Cennetin durumu şöyledir ;Altından ırmaklar akar, yemişi de sürekli, ebedidir, gölgesi de."[30]

Bu ayeti kerimelerden de anlaşıldığı gibi Daim (دائم) kelimesi ebed ifade etmektedir.

E - M Ü K S المكث

Müks (مكث) ; Mekese (مكث), yemküsü (يمكث) birinci babtan olup, acele etmeyip teennî üzere olmak, oyalanmak, te'hir etmek, sabit kalmak... gibi manalara gelmektedir.[31]

27- İbnu Manzur, à.g.e. s. 12/212-213; Karahisari, a.g.e.s.1/319
28- İsfehani, a.g.e. s. 252
29- Kur'an-ı Kerim, Âli İmran Suresi, 3/75
30- Kur'an-ı Kerim, Ra'd Suresi, 13/95
31- Cevheri, a.g.e. s.1/293; İbnu Manzur, a.g.e. s. 2/191-192; Karahisari, a.g.e. s. 2/234-235; Rağıb,Isfehani,a.g.e.s.715

Müks (المكث) mekan için kullanılınca, et'Telebbüs(التلبث) bir yerde eğlenip kalmak manasınadır.

İnsan için kullanılırsa; vakarlı, sekinet sahibi, ikameti sabit gibi manalara gelir.[32]

Bu kelime çeşitli şekillerde Kur'an-ı Kerim'de yedi defa geçmektedir.[33] Biz bu yedi ayetin konumuza uygun düşen yalnız bir tanesini alıyoruz ki o da Cennette ebedî kalınacağını bildiren şu ayeti kerimedir :

(ماكثين فيها ابداً) " (Onlar) orada (Cennette) temelli, ebidi kalacaklardır."[34]

Diğer ayeti kerimeler kelimenin başka manalarının kullanışıyla ilgilidir.[35]

F- H U K U S الحقب

Süreklilik ve devamlılık bildiren bir kelime de Hukbu veya Hukubu (الحقْب - الحقُب) dur. Seksen sene veya bundan daha fazlası, dehr ve uzun zaman manalarına kullanılmaktadır. Cemisi Hikâb (حقاب) veya Ahkâb (احقاب) dır.[36]

Rağıb İsfehani bu kelimeye seksen sene denilmekte olduğunu fakat esasında mübhem zaman müddeti demenin daha doğru olacağını söylemektedir.[37]

İmam Ferra (لابثين فيها احقابا) ayeti kerimesini[38] tefsir ederken Hukub (الحقب) kelimesinin bazı insanların zannet -

---

32- İbnu Manzur, a.g.e. s. 2/191-192; Cevheri, a.g.e. s. 1/293
33- Abdul-Baki, a.g.e. s. 631
34- Kur'an-ı Kerim, Kehf Suresi, 18/13
35- Diğer ayetler; Ra'd,13/17; İsra, 17/106; Taha. 20/10; Neml, 28/22; Kasas, 28/29 ve Zuhruf, 43/77
36- Cevheri, a.g.e. s.1/114; Karahisari, a.g.e. s. 1/235
37- Isfehani, a.g.e. s.180
38- Kur'an-ı Kerim, Nebe' Suresi, 78/23

tiği gibi bir son'a delalet etmediğini, vakitlere delalet ettiğini söylemektedir. Buradaki mana; Cehemnemliklerin orada çağlar boyu (احقاب) kalacakları, bir çağ (حقب) geçince onu diğer bir çağ (حقب)'ın izleyeceği böylece devam edip gideceğidir.[39]

İmam Ferra'nın Hukub (الحقب) kelimesini böyle izah etmesi, bu kelimenin ebed (ابد) ifadesinde kullanılabileceğini göstermektedir.

Ebed ifade eden veya onun manasının anlaşılmasına yardımcı olan, daha başka, sermediyet (سرمدية), Kaim (القائم), lem yezel (لم يزل) ... gibi kelimeler de vardı. Fakat bizim esas incelemek istediğimiz kelimeler değildir.

İncelemeye çalıştığımız kelimeler, ebedilik anlayışına ışık tuttuğu, hazırlayıcı bilgiler verdiği kanaatindeyim. İzah ettiğimiz kelimeler yardımıyla ebed'in kısa tarifini yapabiliriz.

III- EBED'İN KISA TARİFİ

Ebed: Fikir ve düşüncede sonu hayal edilemeyen müddetlerde, varlığın bulunduğu hal üzere sabit kalarak, fesada uğramadan, değişmeden uzak bir şekilde mevçudiyetini koruyup sürdürmesidir.

Hala yaşıyor olmak ebed'in sonuna ulaşmak sayılmaz. Ne kadar gidilirse gidilsin sonuna varmak şöyle dursun, yaklaşmak bile mümkün olmayana "Ebed" diyoruz. Ebed'in en önemli özelliği sonuna ulaşılamamasıdır.[40]

39- İbnu Manzur, a.g.e. s. 1/326

40- Sezen, Yümmî, Tarihi Maddeciliğin Tahlil ve Tenkidi, Veli yay. İstanbul, 1984m. s. 68-78

Ebed deyince hemen aklımıza "varlık" gelmektedir. Ebedi olmak varlıklarla ilgilidir. Varlıkların ebedi olabilirlikleri - nin derecesi nedir ? Bu soruyu anlamak için aklın varlıklar hakkında verdiği hükümleri bilmemiz gerekmektedir.

IV- AKLIN VARLIKLAR HAKKINDAKİ HÜKÜMLERİ

Akıl varlıklar hakkında üç hüküm vermiştir. Şunlar :
1- Vacib 2- Mümkin 3- Müstahildir.

1- V A C İ B

A- VACİB'İN TARİFİ

Zatı varlığını gerektiren, başka bir ifadeyle varlığı zatının muktezası olan, varlığında başkasına muhtaç olmayan, yoklüğu kabul etmeyendir. Bu da iki kısımdır :

a- Vacib li zatihi : Yokluğu kabul etmeyişi kendi zatından dolayı ise vacib'e bu ad verilir. Yaptığımız vacib tarifi bununla ilgiliydi. Allah'ın zatını vecib li zatihi konusuna örnek verebiliriz.

b- Vacib li gayrihi : Vacib'in yoklüğu kabul etmeyişi kendinden değil de başkasından dolayı ise buna da vacib li ğayrihi denir ki buna misal olarak da Allah'ın sıfatlarını verebiliriz. Zira Allah'ın sıfatları da zatı gibi yokluğu kabul etmez. Bu kabul etmeyiş kendiliğinden değil Zatı Barî'den dolayıdır.

B- VACİB'İN ÖZELLİĞİ

Vacib li zatihinin özelliğini şu şekilde özetleyebiliriz:
Vacib li zatihi, başkasına ihtiyaç duymadan zatı vucudunu iktiza-i tam ile iktiza ettiğinden varlığına yokluk sebkat etme-

diği gibi ona yokluk da gelmez. Yani vacib li zatihiye bir "başlangıç" tasavvuru ve bir "son" düşünmek vacib olma ile çelişir.

Binaen aleyh vacib li zatihi hem ezelî, hem ebedî olur. Ezeliyet, kıdem ve ebediyet, baka vacib li zatihinin gereklerindendir. Vacib li zatihi ezeli olmazsa vücudu adem ile mesbuk (varlığına yokluk sebkat etmiş) olur. Aynı şekilde bakî, ebedi olmayıp fani olsa zatına adem tari olur. Vacib li zatihi ise her ikisini de kabul etmez.[41]

2- M Ü M K İ N V E Y A C A İ Z

A- MÜMKİN'İN TARİFİ

Mümkin, ne varlığı, ne yokluğu zatının muktezası olmayan, zatına nisbetle varlığı da yokluğu da eşit olandır. Mümkin'in varlığı mutlaka bir mucib'in vucudu ile, yokluğu da varlığına sebep olanın ademi ile gerçekleşir.

B- MÜMKİN'İN ÖZELLİĞİ

Mümkin'in varlığı da yokluğu da ancak kendisinden hariç bir sebep ile olur. Mümkin, sebebinden önce veya birlikte var olamaz. Sebebinden sonra bulunur.

Mümkin başlangıçta sebebe muhtaç olduğu gibi ebediliğinde de, bakasında da sebebe muhtaçtır. Varlığını yokluğa tercih et - mek için anca harici bir sebeb lazımdır. Bu husus imkan'ın mahiyeti cümlesinden biridir.

41- İzmirli, İsmail Hakkı, Yeni İlmi Kelam, Neşr. Sabri Hizmetli Umran yay. Ankara, 1981m. s.162-163; Tahanevî,a.g.e. s.2/1441-1448.

Mümkin; ibtidaen ve baka'en (başlangıçta vebakasında) bir müessire ihtiyaçtan vareste değildir.[42]

3- MÜSTAHİL VEYA MUHAL

A- MÜSTEHAL'İN TARİFİ

Yokluğu zatının gereği olandır ki varlığı kabil değildir. Mesela; Allah yoktur, dört sayısı tektir gibi.

B- MÜSTAHİL'İN ÖZELLİĞİ

Müstehal'in özelliği hiç bir şekilde var olmamaktır. Varlık sahasında nasibinin yokluğudur.[43]

Aklın varlık hakkında verdiği hükümler bundan ibarettir. Şimdi bu hükümlerden yararlanarak vacib li zatihi olan Allah Tealanın ebedi olmasını, zat ve sıfatlarının durumunu açıklamaya çalışarak tezimizin esas bölümüne girmiş olalım. Fakat daha önce kadim varlığın bekasının gerektiği görelim.

42- İzmirli, a.g.e. s. 162-164; Tahaneyi, a.g.e. s.2/1353-1359

43- İzmirli, a.g.e. s. 164-165; Topaloğlu, Bekir, Kelam ilmi Giriş, Damla yay. İstanbul, 1981m. s. 69

I- B Ö L Ü M

H A K İ K Î E B E D İ L İ K

Hakiki ebedilikten maksadımız li zatihi vacib'in kadim olduğu gibi ebedi olmasıdır. Daha açık bir ifadeyle, Vacibu'l-vücud olan Allah Teala'nın ebediliğidir.

Dünya düşünce tarihi alimlerinin kahir ekseriyeti-Kelamcılar da dahil- alem'in mebdei ve illeti olan vacib bir varlığın mevcudiyetini kabul etmişler ve düşüncelerine odak olarak kullanmışlardır.

Buradan hareketle biz de vacib bir varlığı kabul etmekle O'nun kıdemini dolayısıyla baka ve ebediliğini izah etmeye çalışacağız.

I- KADÎM VARLIĞIN EBEDÎ OLMASI

Yukarıda da izah ettiğimiz gibi, vacib; zatı varlığını gerektiren, varlığında başkasına muhtaç olmayan, yokluğu hiç bir şekilde kabul etmeyendir. Vacib'in zatı vücudunu iktiza ettiğinden varlığına yokluk sebket etmez. Yani Vacib varlık için geriye doğru ne kadar gidilirse gidilsin onun yok olduğu bir an ve zamana varılmaz. O'nu mazide hep var olarak görürüz. Eğer böyle olmasaydı o zaman vacib ismi verilmezdi. Şayet bir varlığa vacib diyorsak o mutlak manada mazisinin her anında mevcuttur. Bu sebebten ona kadim diyoruz ki vacibin şartındandır. Kadim olmayan varlıkvacib olmayı hak etmemiştir. Kadim olmayana mümkin veya caiz denir.[1]

1- İzmirli, a.g.e. s. 162-165

Kadim olan bir varlığın bekası, ebediliği iki şekilde izah edilebilir :

1- Vacib; vücudu zatının gereğidir. Zatın iktiza ve icab ettirdiği şey ise, o zattan hiç bir zaman ayrılmaz. Zira; önce vücudunu gerektiren zat, sonradan yokluğunu iktiza etmez. Demek-oluyor ki varlığı zatının muktezası olanın kendisi, sonradan yokluğunu gerektirmez. Bundan dolayı bir varlık kadim ise baki, ebedi olması gerekir.

2- Kadim olan varlığı harici bir kuvvet de yok edemez. Çünkü kadim olan zattan hariç olan kuvvet mutlaka hadis bir kuvvettir. Hadis olan bir kuvvet ise, kadim zatın vücudunu ifna ve helak edemez. Bu suretle de kadimin bekası sabit ve gerekli olmuş olur.[2]

Vacib'i zihinde maziye izafe ettiğimizde kadim, istikbale izafe ettiğimizde de baki adını veririz. Mutlak kadim, mazideki varlığının devamı bir "evvel"e dayanmayandır. Bu noktadan bakıldığında onun hakkında "o ezelidir" tabiri kullanılır.

Mutlak Baki de istikbaldeki varlığı düşünüldüğünde bir "son"a dayanmıyandır. Bu açıdan düşünüldüğünde O'nun hakkında "o ebedidir" denir.

Mazi ve istikbal mefhumlarına zamanla değişikliğe uğrayan şeyler girer. Zaman içine de ancak değişme ve hareket girer.[3] Değişme ve hareketi sağlayan vacib verlıktır. Bu varlığın değişme ve zamanla yokluğu muheldir. Çünkü O, zamanın dışında olup kıdem ve beka bizim içinde bulunduğumuz an'a göre veril - miş birer karardır. Vacib varlık (Allah Teala) zaman yaratılmadan önce vardı. Zamanın yok olması da o'nu şüphesiz etkilemez.

2- Kuşçu, Ali, Şerhu't-Tecrid, elyazma, Konya Yusufağa küt.Nr. 76, s. 577; Aydın, Ali Arslan, İslam İnançları Tevhid veİlmi Kelam, Gonca yay. Ank. 1984,s. 272-273

3- Gazali, Muhammed, Terc. Yaman Arıkan, Esmaü'l-Hüsna Şerhi, Bedir yay. İst. 1982, s. 251

Bu düşüncemizi, daha önce Baka kelimesini açıklarken verdiğimiz, şekil ile ifadeye çalışmak yararlı olur.

ALLAH
Vacib Varlık
Hadis Varlıklar
Alemin Yaratılması
Doğuş İnsan
Ölüm Ecel
Ahiret
Kıyamet

Şekilde de görüldüğü[4] gibi Vacibu'l-Vücud, Allah Teala mutlak surette vardır. Dünya ve ahiret hayatının yönetim ve denetimini O sağlamaktadır. Zaman içinde bizler, varlığı, değişmeye hiç müsait olmayan vacibi, Allah'ı maziye izafe ederek Kadim, İstikbale izafe ederek de Baki demekteyiz. Bu sadece kainatın içinde olanlara göre bir durumdur. Vacib'e, Allah'a göre, kendi açısından, böyle bir durum söz konusu değildir. O'nun varlığı kendi zatındandır. Mutlaktır. Allah Teala zamandan öncedir. Zamanı yarattığında Zatından bir şey değişmemiş, zamanı yarattıktan sonra da onu yaratmadan önceki hali üzere kalmıştır.

Bütün bunlardan sonra söyleyebileceğimiz; kadimlik şanından olan vacib'in aynen bakasının zaruretidir.

Burada sözünü ettiğiz vacib varlık Allah Teala'nın kendisidir. Görüşlerini inceleyeceğimiz kelam mektebleri-Matüridi, Eş'ari ve Mu'tezile- vacib varlık olan Allah Teala'nın Zat ve sıfatları konusunda değişik görüşler ortaya koymuşlardır. Bu değişik görüşlerden dolayı biz de Allah'ın zat ve sıfatlarını, dolayısıyla ebediliklerini, inceleyeceğiz.

4- İzutsu, a.g.e. s. 124 'den genişleterek.

II- ZATI, SIFATLARI İLE ALLAH'IN EBEDİLİĞİ VE BAKA SIFATI

Allah Teala'nın zatî varlığında, görüşlerine baş vurduğumuz Kelam Mezheplerinin her hangi bir ihtilafı söz konusu olmamadığı gibi O'nun zatı, varlığının gereği kadim ve ebedi olmasında da bir ihtilaf yoktur.

Maturidi, Eş'ari ve Mu'tezili alimlerin hepsi Allah Teala'nın zati varlığını, bu varlığının gereği olarak da kadim ve ebediliğini tereddütsüz kabul etmekle kalmamış[5] bu davalarını isbat için, Hudus, İmkan, Gaye, Nizam...vb. deliller ortaya koymuşlardır.

Bu delilleri ile insanları Allah'ın varlığına, birliğine, kadim oluşuna ve ebediliğine inanmaya davet etmişlerdir.

Üç Mezhep alimleri Allah'ın zati varlığında, zatının gereği kadim ve ebedi oluşunda ittifak etmelerine rağmen bu Zat'ın sıfatları ve bu sıfatların ebedi olmaları hususunda çeşitli görüş ve deliller ileri sürmüşlerdir.

Sıfatlar konusunda kelamcılar uzun tartışmalar yapmışlar, her okul kendi görüşünde ısrar etmiş ve bu görüşlerini isbatta akli ve nakli deliller getirmekte biri diğerinden geri durmamıştır. Konuyla ilgili görüşleri sırasıyla görelim.

EHLİ SÜNNET'İN GÖRÜŞÜ :

Ebu Mansur Matüridi (v.333/944), Ebu'l-Hasan el-Eş'ari (v.330/941) başta olmak üzere bir çok alim Allah'ın sıfatları -

---

5- Kadî Abdulcebbar, vd. Fazlu'l-İ'tizal ve Tabakatü'l-Mu'tezile, Daru Tunus, Tunus, 1974m. s.64; Maturidi,Ebu Mansur, Kitabu't-Tevhid, Nşr. F.Huleyf, el-Mektebetü'l-İslami,İst.1979,s.23; Eş'ari, Ebu'l-Hasan, Kitabu'l-Luma' fi'r-Red ala ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida', Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1955m. s. 17-13

nı isbata çalışmışlar, konu ile ilgili bir çok çalışma yapmışlardır.[5]

Maturidi ve Eş'ari alimler Allah'ın sıfatlarını isbat ederlerken Mu'tezileler de O'nun sıfatlarını, tevhid prensiplerine aykırı bularak, nefyetmişlerdir.[7]

İmam Ebu Hanife (v.150) tarafından ilk defa ortaya atılan[8]; Allah'ın zati sıfatları O'nun ne aynı ne de gayrı olduğu (لا هو عينه ولا هو غيره) fikri daha sonra ehli sünnet kelamcılarının başında gelen Maturidi ve Eş'ari tarafından da kabul edilmiş ve onlar da bu büyük İmam'a uyarak Allah'ın zati sıfatlarının, O'nun zatınının ne aynı, ne de gayrı olduğunu söylemişlerdir.[9]

Maturidi alimleri, Allah Teala kemal ifade eden sıfatlarla vasıflanmıştır. Eksiklik ve devamsızlık belirten şeylerden de münezzehdir. O'nun sıfatları sonradan vücud bulup bilahere yok olan arazlar cinsinden değildir. Bilakis Onlar ezelidir, Kadimdir, ebedidir ve zatı ile mevcuttur.

Allah'ın isimlerinden her hangi bir isim, sıfatlarından her hangi bir sıfat yenilenmemiştir. Çünkü Allah Teala'nın varlığı kendiliğindendir. Zatında ve sıfatlarında kamildir, noksansızdır. O'nun bir sıfatı yaratılmış olsa, yahut bir sıfatı zail olsa o sıfatın yaratılmasından önce ve yok olmasından sonra Allah'ın kemal makamında noksan olması gerekirdi. Bu ise Allah Teala hakkında muhaldir. Allah'ın kemal ifade eden sıfatları vardır. Bu sıfatlar aynı zamanda ezeli ve ebedidir.[10]

Mutlak varlığın zatı ve sıfatları ezeli olur. Çünkü ezeli olmak vacib olmanın şartı olduğu gibi zatsız sıfatların, sıfatlar olmadan da zatın tasavvuru düşünülemez. Diyerek Allah'-

---

5- Maturidi, a.g.e.s.44 ve 93; Eş'ari, a.g.e.s.17
7- Hasan Carullah, Zühdü, el-Mu'tezile, Matbatü Mısrıye, Kahire, 1947 s.60-61; Abdulcabbar, a.g.e. s.347
8- Işık, Kemal, Maturidi'nin Kelam Sis. İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı, Fütüvvet yay. Ank.1960m. s.83
9- Eş'ari, a.g.e. s.23,31; Maturidi, Neşr.Y.Z.Yürükan, Risaletün fi'l-Akaid, M.E.B. İst.1953, s.14
10- Sabuni, Nureddin, Terc.Bekir Topaloğlu, Maturidiyye Akaidi, D.İ.B. yay. Ank.1978, s.73; Kari, Ali, Terc.Y.V.Yavuz, FıkhıEkber Şerhi, Çağrı yay. İst. 1979m. s. 73

ın zatıyla birlikte sıfatlarını isbat etmişlerdir.[11] Bu sıfatların ebedi olması gerektiğini belirtmişlerdir.

Eş'ari alimler de, Allah Teala'nın; ilim ile alim, kudretle kadir, hayatla diri, iradeyle mürid.... olduğunu, bunların O'nun zatıyla kaim ezeli ve ebedi sıfatları olduğunu fakat sıfatlar O'dur, O'ndan başkadır denmeyeceğini savunmuşlardır.[12]

Kısaca Eş'ariler, ilahi sıfatları Maturidiler gibi isbat etmişlerdir. Bu sıfatlar, yukarıda saydığımız: ilim,kudret,hayat, irade,... gibi, Allah'ın zatıyla kaim olan ezeli ve ebedi sıfatlarıdır. Onlar Allah'ın mahlukata benzemesini nefyetmişler, sıfatların zat ile kaim olduklarını, O'nun ne aynı ve ne de gayrı olduğunu kabul etmişlerdir.

Eş'ari ve Maturidi alimler sıfatlar konusunda müttefiktirler. Fakat sıfatlar mevzuunda söylenmesi gereken bir ihtilaf vardır ki o da Baka sıfatının zat üzerine zeit olup olmamasıdır.

Maturidi alimler başta olmak üzere Eş'ari alimlerden bazıları, Kadi Ebu Bekir el-Bakıllani (v.403), Fahreddin Razi(v.606) gibi[14], Baka sıfatının Allah Teala'nın vücudunun devamı olduğu, zatından ayrı, zat üzerine zaid bir sıfat olmadığı görüşündedirler.[15]

Eş'ari ve Eş'ari alimlerinin çoğu, Baka'nın Allah Teala'nın zatı ile kaim, zat üzerine zeit bir sıfat olduğunu söylemektedirler.[15]

11- Giridî,Sırrı,İlmi Kelamın Özü,Sade.Kazım Albayrak,Tahkim yay, İst.1977,s.90-91; Maturidi,K.Tevhid,s.44-49
12- Eş'ari,K.Luma',s.23-31; Bağdadi, Abdulkahir,Usulü'd-Din,Daru'l-Medine, Beyrut, 1346h. s.90
13- Bağdadi,a.g.e. s. 90
14- Razi, Fahreddin,Usulü'd-Din,Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezher,Mısır,ty. s. 55
15- Maturidi,a.g.e. Önsöz, s.19
15- Taftazani,Sa'düddin,Terc.S.Uludağ,Şerhu'l-Akaid,Dergah yay. İst.1982m. s.41; Bağdadi, a.g.e. s.109

Baka, ister zat üzerine zait, isterse zat üzerine zait bir sıfat olmasın her iki şekilde de Allah Teala Baki'dir. Allah teala'nın ebedi, baki olmasında kelam alimleri birleşmektedirler.[17]

Maturidi ve Eş'ari'liğin zat ve sıfatlar meselesindeki tutumu iki taraf olan Mu'tezile ve Müşebbihe arasında bir tutumdur.

Sıfatları isbat edip Allah Teala'nın ne aynı ne de gayrı olduğunu, zat ile kaim bulunduğunu savunan Maturidi ve Eş'ari'ler böylelikle sıfatların da Allah (c.c.) ile ebedi olduklarına kanaatleri tamdır. Allah Teala zat ve sıfatlarıyla kadim ve ebedi - dir.[18] Diyerek bu görüşlerini açıklamaktadırlar.

Ehli sünnet tarafından isbat edilip, ebedi denilen Allah'ın sıfatlarını Mu'tezile nefyetmiştir.

MU'TEZİLE MEZHEBİ'NİN GÖRÜŞÜ :

Mu'tezile Mezhebi'nin çoğunluğuna göre, Allah Teala'nın en önemli iki sıfatı; kıdem ve birlik'dir. Bunların dışında Allah Teala'ya çeşitli sıfatların isnad edilmesi caiz değildir. Böyle bir şey yapıldığı takdirde, Allah Teala'nın gerçek birliğine aykırı bir çok varlıkların mevcudiyeti kabul edilmiş olacaktır ki bu da O'na şerik, ortak koşmak demektir.[19]

Mu'tezililer; Allah Teala'nın hayy, semi', alîm, basir... gibi kelimelerle vasıflanabileceğini kabul ettikleri halde bu sıfatların ayrıca mevcut oluşunu ve Allah'ın zatıyla bulunuşunu reddetmişlerdir.[20]

17- Kuşcu, Ali, a.g.e. s. 577; Maturidi, a.g.e. Önsöz, s.19

18- Taftazani, Ebu'l-Vefa, Terc. Şerafeddin Gölcük, Kelam İlminin Belli Başlı Meseleleri, Kayıhan yay. İst. 1980m. s.145-149

19- Abdulcebbar, a.g.e. s.347; Hasan Carullah, a.g.e. s.61; Kuşcu, a.g.e. s.121

20- Sabuni, a.g.e. s. 73

Sıfatların nefyi Vasıl b. Ata' (v.131/748) tarafından ortaya atıldığı bilinmektedir. Vasıl bu konuda açık bir görüş ileri sürer; bu ise ezeli, kadim iki ilahın varlığının imkansızlığında ittifak edilmesiydi. Vasıl b. Ata', bir mana veya kadim bir sıfat isbat eden kimse, iki ilah isbat etmiş olur. İlahi zatın yanında, sıfat dahi olsa kadim olanı isbatın manası iki kadimi isbat etmektir. Bunlar zat ve sıfattır. Bu ise iki ilahı isbat yerindedir.[21]

Vasıl b. Ata' ve diğer Mu'tezili alimler sıfatları nefyetmede mesned gösterdikleri birinci durum: "Taddüd-i Kudema" yani kadim varlıkların birden fazla olması, diğer bir durum da sıfatların isbatı halinde Allah Teala'nın mahlukata benzemesi konusudur.

Mu'tezila, teaddüd-i kudema ve müşübehetten sakınmak için sıfatları nefyetmeye gitmiştir.

Onlara göre Allah bu alemi yoktan yaratmış ve her şeyin ilk prensibi olmuştur. Bu ilk prensibin nedeni ve sebebi yoktur. Allah sebepsiz olarak var olandır. O'nun sıfatları beşer sıfatlarına asla benzemez. Eğer böyle bir benzetme yapılırsa Allah Teala ile kul arasında müşabehat (benzeşme) hasıl olur. Bu sebeple Allah'a mahsus kıdem ve tevhid dışındaki diğer sıfatları nefy ve te'vil etmek gerekir.[22]

Buraya kadar verilenlerden anlaşılıyor ki Mu'tezili'ler sıfatların nefyine meyletmişler, ilahi zatın her türlü terkibden uzak, mahlukata benzemekten münezzeh, kadim, bir ve tek varlık olduğunu isbat edip, her zaman izale olabilen her çeşit insani kavramlardan, sıfatlardan, O'nu uzak tutmuşlardır.

21- Taftazani, Ebu'l-Vefa, a.g.e. s. 132

22- Işık, Kemal, Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri, A.Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay. Ankara, 1967m.s.67-68 ; Abdulcebbar, a.g.e. s.347

Ebu'l-Vefa el-Taftazani : " Mu'tezile ilahi zatı sıfatlardan soymaya çalışıyordu. Fakat gerçekte Mu'tezile, ilahi zatı tam olarak sıfatlardan soyamamaktadır. Belki onlar sıfatların zatın aynı olduğunu isbat edip zat üzerine zait olmadığını savunmuşlardır."[23] Diyerek Mu'tezilî görüşe bir açıklık getiriyor ki bu da üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur.

Mu'tezileye mensub pek çok alim, yukarıda belirttiğimiz gibi, sıfatları Allah'ın kadim ve birlik sıfatı dışındakileri nefyetmiş böylelikle de sıfatların ebediliği söz konusu olmak - tan çıkmıştır. Fakat Allah Teala'nın ebedi olduğunda[24] diğer iki mezheble görüş birliğindedirler.

Sıfatları kabul edenler zaten bunların zat ile kaim olduklarını, O'nun ebedi olmasıyla ebedi olacaklarını söylemektedir - ler. Sıfatları tavil veya nefyeden Mu'tezile,yukarıda söylediği - miz gibi, sıfatları nefyederken Allah Teala'nan alim, hayy, semî... gibi kelimelerle vasıflandığını kabul etmektedirler ve Allah za - tıyla bilicidir, zatıyla işiticidir....[25] diyerek ehli sünnet mezheplerinin sıfat dediklerini zat'a asimile etmişlerdir. Böy - lece zatın ebediyeti, zatında olan biliciliğin, işiticiliğin... kadirliğin de ebediyeti demek olur ki bu da Mu'tezile'in hakiki ebedilik anlayışını izah eder.

Neticede ; buraya kadar üzerinde durmaya çalıştığımız hakiki ebedi olan vacibu'l-vücud'tur. O'nun ebedi olması zatının muktezasıdır. O'nun zatı kıdemi gerektirdiği gibi ebediyeti, bekayı da gerektirmektedir.

Vacibu'l-Vücud Allah'ın ebedi olması kendiliğindendir. Zira verlığı vacib olanın yok olduğuve olacağını düşünmak muhal-

---

23- Taftazani, Ebul-Vefa, a.g.e. s.139-140; Hasan Carullah,a.g.e. s.61

24- Abdulcabbar, a.g.e. s. 63

25- Yurdagür, Metin, Allah'ın Sıfatları, esmaü'l-hüsna, Ma'rifet yay. İst. 1984m. s. 274

dir. Öyleyse Allah Teala, hiç kimseye muhtaç olmadan, ezelde olduğu gibi gelecekte de varlığını sürdürecek yegane zattır. Zatıyla kadim, hadis olmayan sıfatları da O'nunla beraber ebedi olacaklardır. Bunun dışında hiç bir şey zatının muktezası olarak ebedi olamaz.

Zatı ebediliği gerektirmeyen varlıklar nasıl ebedi olacaklar ? Hangileri ebedi olacaktır ? İşte ikinci bölümde Allah Teala'nın ebedi kılmasıyla sonsuzlaşacak varlıkları yani izafi ebediliği inceleyeceğiz. Sunu yaparken yakın çevremizden uzağa doğru i lerleyeceğiz. Öncelikle içinde yaşadığımız alem'in ebediliği hususunda Kelam alimlerinin görüşlerine yer vereceğiz. Daha sonra insanın ebediliği ve diğerlerini inceleyeceğiz.

II- B Ö L Ü M

İ Z A F İ   E B E D İ L İ K

I- İZAFİ EBEDİLİK :

Varlığın kendi zatı ebediliğini gerektiriyorsa buna hakiki, zatı ebediliğini gerektirmiyorda başkası sebebiyle ebedi oluyorsa buna da izafi ebedilik diyoruz. Hakiki ebedilik ancak Vacibu'l-vücud'a hasdır. İzafi ebedilik ise hakiki ebediyet sahibinin dilemesi ve istemesine bağlı olarak geniş kapsamlıdır.

Ebedi olup olmamasında tartışma yapılmış bir varlık da alemdir. Alem'in ebedi olduğunu söyleyenlerle birlikte fani olduğunu söyleyenler de mevcuttur.

Ehli sünnet alimleri alem fanidir diyerek çeşitli delillerle bu inançlarını isbata yönelmişlerdir.

II- ALEM EBEDİ MİDİR ?

EHLİ SÜNNET'İN GÖRÜŞÜ :

İmam Maturidi ve bu okula mensup alimler alemin fani olmasını, ebedi olamıyacağını onun hadis olmasıyla isbat etmektedir - ler.

İmam Maturidi'ye göre alem hadis cisimlerden ibarettir. Cisimlerin hadis olduğunu isbatlayan sadık haber, duyular ve akıldır.[1] Eğer alem hadis olmayıp kadim olsaydı- Dolayısıyla ebedi olurdu- kıdamin bir şartı olan başkasına muhtaç olmaması gerekirdi.

1- Işık, Kamal, Maturidinin Kelam Sisteminde İman allah ve Peygamberlik anlayışı, s. 68

Halbuki alem var olmasında ve varlığını devam ettirmesinde baş - kasına muhtaçtır. Mesela : Cisimler kendiliğinden birleşip ayrılamaması, hareket edememesi... gibi. Bunlar da hadis olmanın alametidir.[2]

Hareket veya sükun, birleşme veya ayrılma, iyi veya kötü, ziyade veya noksan olma cismin hallerindendir. Bir şeyin aynı anda hareketli ve sakin, ziyade ve noksan... olması imkansızdır. Dolayısıyla bunların bir düzen içinde cereyan etmesi, birinin yokluğu ile diğerinin var olması gerekmektedir. Bu hal ise hudus'un (sonradan yaradılmanın) bizatihi kendisidir.[3]

Hadis veya mümkin, her iki halde - var veya yok olmasında- müessire muhtaçtır. Meydana gelmesinde ve ebedi olmasında müessirden müstağni olamaz. Hadis, varlığının ibtidasında sebebe muhtaç olduğu gibi devamında da sebebe muhtaçtır. Çünkü hadis varlığın zatı vücudunu gerektirmez. Var olmayı, yok olmaya tercih içinancak bir başka varlığın sebeb olması lazımdır.

Hadis varlık, söylediğimiz gibi, meydana gelmesinde ve varlığını sürdürüp ebedi olmasında bir sebebe, müreccihe, bu iki halden birini seçecek birine muhtaçtır.[4]

İmam Maturidi ve arkadaşları alem'in hadis olan cisimlerden meydana geldiğini, hadis olanın başkasına mutlak muhtaç olmasından dolayı da alemin bizatihi ebedi olmadığını ortaya koy - muşlardır.

Eş'ari ve Eş'ari alimler de Maturidi Mezhebine, alemin fani oluşunda ittifak etmişlerdir.[5]

Eş'ariler, alemin fani olması akıl ile bilinir. Çünkü a - lem mümkinler topluluğudur. Mümkin varlığın vücudu caiz olduğu gibi yokluğu da caizdir.[6] Demektedirler.

2- Işık, Kemal, a.g.e. s. 69
3- Matüridi, a.g.e. Önsöz, s.11-12
4- İzmirli,a.g.e. s.164; Taftazani,Sa'düddin,a.g.e.Dip not,s.135
5- İci,Adudüddin,Mevakıf,elyazma,konya Yusufağa Küt.Nr.6629,s.246
6- Kuşcu, Ali, a.g.e. s. 67C

Abdu'l-Kahir el-Bağdadi (v.429h.), alemin fani olması hususunda Eş'eri'den şu görüşü nakleder : " Şeyhimiz Ebu'l-Hasan el-Eş'ari şöyle dedi : Allah Teala cismin fani olmasını murat ettiği zaman o'nda bakayı yaratmaz."[7] Böylece o cisim ve cisimlerin meydana getirdiği alem ebedi olmayıp fani olur.

Bu görüşten de anlaşıldığı gibi Eş'ari'ler alemin fani olduğunu savunmuşlar, bu alemin fani olmasının da aklen caiz naklen sabit olduğunda fikir birliği sağlamışlardır.[8]

MU'TEZİLE'NİN GÖRÜŞÜ :

Kadî abdulcebbar'ın (v.415h) belirttiğine göre, Mu'tezili alimler alemin hadis olduğunda birleşmişlerdir.[9] Alemin hadis olduğunu söyleyen Mu'tezililer yanında bazıları da onun kadim ve ebedi olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Alemin kadim olduğunu ileri sürenlerden biri de Ebu Huzeyl el-Allaf (v.235h.)'dır. O'na göre halk (الخلق) tağyirdir. Bu yaratılmış cisme hareket katmakla olur. Alem de yaratılmadan " الخلق halk" önce sakin ve dinmiş bir haldeydi. Allah Teala onu hareketli kılmakla yaratıp halini değiştirdi. Allah Teala alemi dinmişliğe ve sukunete iade etmekle fanileştirecek ve böylece ebedi olarak kalacaktır.[10]

Ebu Huzeyl, alemin bu hale gelmeden de var olduğunu, hareket verilmesiyle bu duruma geldiğini, alemin hareketinin durdurulup sükünete geçmesiyle ebedi olacağını söylemektedir.

Alemin baki olduğunu, dolaylı şekilde, savunan diğer bir Mu'tezili de Ma'mer b. İbad'tır. Ma'mer :

7- Bağdadi, a.g.e. s. 57
8- kuşcu, Ali, a.g.e. s.670
9- Abdulcebbar, a.g.e. s. 245
10- Hasan Carullah, a.g.e. s. 57

Bir şeyin fenası başka biriyle gerçekleşir. Allah Teala alemi fani olmayı murad ettiğinde o'nu fani kılacak ve yerine geçecek bir şeyi yaratmakla fani kılar. Alemin yerine geçen bu şeyi fani kılmayı istediğinde diğer bir şeyi yaratmakla fani kılar... böylece devam eder gider. Allah Teala alemin hepsini bir defada fani kılıp tek başına baki kalması muhaldir."[11]

Bu görüş her ne kadar maddenin enerji olup enerjinin de yok olmadığı, başka bir enejiye dönüşerek devam ettiğini hatırlatıyorsa da son cümle kabul edilemeyecek şekildedir.

Mu'tezile'nin alem hakkındaki görüşü net değildir. Alemin hadis olduğunu dolayısıyla fani olacağını belirtenler[12] yanında onun kadim olduğunu bundan dolayı da ebedi olacağını ileri sürenler de olmuştur.[13]

Gerçek şu ki alemin fani olduğunu, ebedi, baki olamayacağını belirten alimler sayı ve delil bakımından hayli fazla ve üstün durumdadırlar.

Alemin fani olunca onu meydana getirenlerin, içinde bulunanların da fani olması kaçınılmazdır. İnsan da alemin parçalarından bir tanesidir. Alemin fani olduğunu açıklamak insanın da fani olduğunu açıklamaktır. Fakat alemin fani olmasıyla insanın fani olması birbirinden ayrılmaktadır. İnsan'da ebediyet için bazı özellikler ve meyiller vardır.

III- İ N S A N'IN E B E D İ L İ Ğ İ

İçinde yaşadığımız alemin ebedi olup olmadığında tartışmalar olduğu gibi insanın ebediliği hususunda da tartışmalalar ol -

---

11- Hasan Carullah, a.g.e. s. 58

12- Abdulcebber, a.g.e. s. 246

13- Hasan carullah, a.g.e. s.57-58

muştur. Bu tartışmalar insan ruhunun mahiyeti ve bedenle ilişkisinin ne olduğunun çözülememesinden kaynaklandığı açıktır.

İnsan ruh ve bedenden mürekkep bir hadis varlıktır. Hadis varlıkları bulundukları duruma getiren bir müreccih vardır. Hadis varlıkların müreccihe - var olmak ve ebedi kalmak için- ihtiyaçları her zamandır. İnsanı insan haline getiren ve onun ebediliğini sağlayacak da aynı müreccihdir.

Hadis varlığın fenasından sonra iadesi ve ebediliği ilk başta meydana getirilmesine kıyasla açıklanabilir. Hadis varlık olan insan ilk defa yokluktan varlığa nasıl getirilmişse fani olduktan sonra da varlığa öylece kavuşturulup ebedi kılınabilir.[14] Bu mümkündür.

Alimler ruh ve bedenden müteşekkil insanın ebediliği konusunda ihtilaf etmişlerdir. insan yalnız ruhu ile haşrolup ebedi kalır diyenler olduğu gibi insan ruh ve bedeniyle haşrolup ebedi kalır görüşünü savunanlar da az değildir.

Ruhun varlığının bekası hakkında itiraz yok gibidir. Tartışma konusu olan insan şahsiyeti ve benliğinin bekasıdır.[15]

EHLİ SÜNNET'İN GÖRÜŞÜ :

Matüridi ve Eş'ari alimler, insan öldükten sonra ayrılan beden ve ruhun ba's gününde tekrar birleşip öylece ebedi,baki olacakları görüşündedirler. Bedenden ayrılan ruh varlığını sürdürür.[16] Bu konuda bir çok ayeti kerimeler vardır. Mesela; Allah Teala :

ولا تحسبن الذين قتلوا في سبيل الله امواتا بل احياء عند ربهم يرزقون

"Allah yolunda öldürülenleri ölüler sanma; hayır (onlar) diridirler, Rab'leri katında rızıklanmaktadırlar."[17] Buyurur.

14- Bağdadi, a.g.e. s.232-233
15- Filibeli, A.Hilmi, allah'ı İnkar Mümkün mü? Sade.Necip Taylan, vd. Çağrı yay. ist.1982m. s.195
16- Kasabbaşı Zade İbrahim, Bakaü'n-Nefsi'n-Natıka ba'de fenai'L-Beden, elyazma, Konya Yusufağa Küt. Nr.13/2 vr.6a; kuşcu,Ali, a.g.e. s. 673; Taftazani, Sa'düddin,a.g.e.s.254
17- Kur'an-ı Kerim, Âli İmran, 3/169

Bu gün fizik kanunlarından taşan bir takım gerçekler vardır. Hakikat mekanizmin düşündüğünden çok daha başkadır. Bu sebeple ölümden sonraki hayat ve ebedilik mümkündür ve kabul edilemez bir şey değildir.

Enerjinin şekil değiştirerek devam ettiği ve bir madde ile beraber bulunma mecburiyeti olmadığı düşünülürse enerjinin bu halinden ruhun bekasına delil çıkarmamız yersiz sayılmaz.[18]

Biraz önce belirttiğimiz gibi, ruhun ebediliğinde ihtilaf yok gibidir. Bedenin ebedi olmasını inkar edenlere de Kur'an-ı kerim bizzat cevap vermektedir.

قال من يحيى العظام وهى رميم قل يحييها الذى انشأها اول مرة وهو بكل خلق عليم

" Kendi yartılışını unutarak bize bir mesel verdi :*Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek ?* dedi. De ki : Onları ilk defa yaratan diriltecek. O, her yaratmayı bilir."[19]

Bu ve benzeri ayeti kerimelerden de anlaşıldığı gibi insan ölecek, ba's günü çürüyen bedeni yeniden yaratılıp ruh ile birleşip böylece-Allah'ın izniyle- ebedi olacaklardır. Bu aklen de caizdir. İlk yaratılışı yoktan gerçekleştiren onları parçalayıp tekrar bir araya getirmeye hatta bunu defalarca tekrarlamaya neden gücü yetmesin ?[20] Elbette yeter. Öyleyse insanın dağılan ruh ve cesedi birleşip öylece ebedi olacaklardır.

MU'TEZİLE'NİN GÖRÜŞÜ :

Mu'tezililer insanın hakikatı üzerinde değişik görüş belirtmişlerdir. Kimine göre insan ruhtan ibarettir. Kimine göre de insan cesetten ibarettir. Bu ihtilaf insanın ceset ve ruh ile mi, yoksa yalnız ruh ile mi ebedi olacağı hususunu etkilemektedir.

Mu'tezili alim el-Cübbai (v.303h) cesetlerin ölümle parçalandıktan sonra ba'sini muhal görür. Bundan dolayı da ayetler-

---

18- Bolay, S. Hayri, Türkiyede Ruhcu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, Akçağ yay. Ankara, ty. s. 410
19- Kur'an-ı Kerim, Yasin Suresi, 36/78-79
20- Razi, a.g.e. s. 117-118; Kuşcu, a.g.e. s. 673

lerde geçen (يحيي الموتى) *Yuhyi'l-Mevta* " O ölüleri diriltir."[21] (وان الله يبعث من في القبور) * Ve enne'l-lehe yebasü men fi'l-Kubur*"Al - lah kabirlerdekini diriltir."[22] sözlerini tevil eder ve Allah, ölülerin ruhlarını diriltir, kabirdekilerin ruhlarını diriltir, der.[23]

İbrahim Nazzam (v.231/345) insanın hakikatını ruh veya nefs olarak belirtir ve Ebu Huzeyl'e muhalefet eder.[24]

Ebu Huzeyl el-Allaf (v.226h.) insanın hakikatını cesed olarak görür. (خلق الانسان من صلصال كالفخار) "İnsanı ateşte pişmiş gibi kuru çamurdan yarattı!"[25] ayeti kerimesini delil ge - tirir.[26]

İnsanın hakikatı dolayısıyle ebediliği konusunda görüldü- ğü gibi Mu'tezile alimleri birbirine zıt görüşler ileri sürmek - tedirler.

Görüşlerine baş vurduğumuz Mezheplerin birleştiii bir nok- ta vardır ki o da insanın -her ne şekilde olursa olsun- ebedi oluşudur. İnsan ya ruh ve bedeniyle, yahut ruhuyla veyahut da cesediyle ebedi olması hususunda izahta bulunmuştuk. Fakat bun- lardan akla en yakın olanı, bu dünyadaki gibi, insanın ruh ve bedeniyle beraber ebedi olmasıdır.

İnsan ile aynı evreni paylaşmış varlıkların ebedi olma durumları var mıdır? Ebedi olacak hangi varlıklardır? Şimdi de bu sorulara cevap arayalım.

21- Kur'an-ı Kerim, Şura Suresi, 42/9
22- Kur'an-ı Kerim, Hac Suresi, 22/7
23- Hasan Carullah, a.g.e. s. 151
24- Hasan Carullah, a.g.e. s. 124
25- Kur'an-ı Kerim, Rahman Suresi, 55/14
26- Hasan Carullah, a.g.e. s. 117

IV - DİĞER VARLIKLARIN EBEDİLİĞİ

Diğer varlıklardan kasdımız insanın dışındaki; cin, melek, şeytan, hayvan, haşere... gibi mahluklardır.

Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği üzere, sur'a üfrüldüğünde yerde ve gökte kim varsa düşüp bayılır, ölürler.[27] Kıyamet kopar ve bu alemin düzeni bozulup yer ve gök değişir. Diğer bir Sur ile dirilme gerçekleşir. Dirilenlerin kimler olduğu ve hangilerinin ebediyyen yaşayacağı hususu alimler arasında ihtilaf mevzuudur.

EHLİ SÜNNET'İN GÖRÜŞÜ :

Matüridi ve Eş'ari alimlerin çoğu, cin taifesinin, meleklerin, şeytanın, hayvanların ve haşerelerin haşrinde, diriltilmesinde ittifak etmiş olup bunlardan Melek, cin ve şeytan'ın bu dirilmeden sonra ebedi olacaklarını, haşereler ve hayvanların, Allah Teala'nın sorularına cevap verdikten sonra toprak olacaklarını belirtmişlerdir. Bu Mezheplere mensup bazı alimler de hayvan ve haşerenin haşrolmayacakları görüşünü benimsemişlerdir.[28]

MU'TEZİLE MEZHEBİ'NİN GÖRÜŞÜ :

Mu'tezile Mezhebinde olanlar, hayvanların, insanlar ve diğer varlıklar gibi devamlı kalmak üzere haşrolunacağını ileri sürmüşlerdir.

Mu'tezili İbrahim en-Nezzam, Allah Teala bütün hayvanları diriltir ve cennette hepsini toplar.[29] Demekle hayvanların da insanlar gibi cennette ebedi olacaklarını kabul etmektedir.

27- Kur'an-ı Kerim, Zümer Suresi, 39/68

28- Bağdadi, a.g.e. s. 236; Pezdevi, Ebu Yusur Muhammed, Terc. Şerafeddin Gölcük, Ehli sünnet Akaidi,Kayıhan yay.İst.1980 s. 225

29- Bağdadi, a.g.e. s. 236 vd.

Herkesin hesabı görülünce toprağa iade edilenler ve dai - mi hayat sürecekler belli olacaktır. Daimi ve ebedi hayatın yaşanacağı yerler ve bura halkının kimler olacağı merak edilen konulardandır.

İnsan başta olmak üzere diğer varlıklarında ebedi hayat sürecekleri, Kur'an-ı Kerim'in beyanına göre, iki yurt vardır; Cennet ve Cehennem.

V- E B E D İ Y U R T L A R

İkinci Sur'a üfrülmesiyle insanlar kendilerini ebedi hayata başlamış bulacaklardır. İlk başta biraz sıkıntı çekilse de hesabı görülenler hak ettikleri yerlere sevk edilirler. O günde sevk yeri sadece ikidir; Cennet ve Cehennem. iyiler, salih amel sahipleri cennete, kötüler ve şer işlemişler Cehennem'e gönderilirler.[30].

Ebedi karargahların, yurtların hali hazırda yaratılmış olup olmadığı konusu alimlerce ihtilaflıdır.

Ehli sünnet alimleri cennet ve cehennem'in halen yaratılmış olduklarını ve ebediyyen de fani olmayacaklarını savunmuş - lardır.[31]

Mu'tezile alimleri, Allah Teala cennet ve cehennemi henüz yaratmadı. Eğer el'an yaratmış olsaydı kıyametin kopmasıyla fani olurlardı demektedirler.[32]

Cennet ve cehennem'in halen yaratılıp yaratılmamasındaki görüş ayrılıkları onların ebedi olup olmamaları ile çok yakından ilgili değildir. Fakat Onların şimdiden yaratılıp hazır ol-

---

30- kur'an-ı Kerim, Kehf Suresi, 18/30-31; Nisa, 4/169

31- Nesefi, Ebu'l-Muin, Bahru'l-Kelam fi Akaidi Ehli'l-İslam, Matbaa Meşrıkı'l-İrfan, Konya,1329h. s. 43

32- Pezdevi, a.g.e. s. 239; Nesefi, a.g.e. s. 43

duğuna inanmak insanı heyecan veren bir duyguya götürmektedir.

Matüridi alimler, Cennet ve Cehennem'in yaratılmış olduğu, hiç bir şekilde fani olmayacağı, ebedi, baki olduğu görüşünü savunmaşlar ve davalarını isbatlamak için nakli ve akli deliller getirmişlerdir.

EHLİ SÜNNET'İN DELİLLERİ :

Cennet ve Cehennem ebedi yurttur; mükafat ve cezanın verilmesi için yaratılmışlardır ve yok olmaları düşünülmez. Çünkü Allah c.c.'dan zulüm ve cevr sadır olmaz. Allah Teala :

* ان الله اشترى من المؤمنين انفسهم واموالهم بان لهم الجنة *

" Allah, müminlerden mallarını ve canlarını Cennet kendilerinin olmak üzere satın almıştır. ..."[33] Buyurmuştur.

Cennet ehli, cenneti amelleriyle bedelini ödeyerek ve imanlarının mükafatı olarak satın aldılar. Kafirler de kötü niyetleri ve küfürleriyle Cehennemi satın aldılar. Bir ev satın alan kimse bedelini öderse, evi satan kimsenin onu geri istemesinin iyi bir iş olmadığını biliyoruz. Eğer evi geri isterse, bu zulüm ve cevr olur. Cennet ve Cehennemin fani olması bunun gibidir. Allah c.c. cevr ve zulümden münezzehdir. Cennet ve Cehennem ebedidir. Bunların bekası Allah'ın ibkasıyladır.[34]

Mükafat ve ceza fani değildir. Zira Allah Teala her ikisinin de devamlı, ebedi olduğunu açıklamıştır.

* ان الذين آمنوا وعملوا الصالحات كانت لهم جنات الفردوس نزلا خالدين فيها لا يبغون عنها حولا *

"İnanıp iyi işler yapanlara gelince; Firdevs Cennetleri de onların konakları olmuştur. O'rada ebedi, sürekli kalacaklardır. Oradan hiç ayrılmak istemezler."[35]

33- Kur'an-ı Kerim, Tevbe Suresi, 9/111

34- Nesefi, a.g.e, s. 38

35- Kur'na-ı Kerim, Kehf Suresi, 18/107-108

* والذين آمنوا وعملوا الصالحات اولئك اصحاب الجنة هم فيها خالدون *

"İnanıp yararlı işler yapanlara gelince; onlar da Cennet halkıdır. Orada ebedi kalacaklardır."[36]

* جزائهم عند ربهم جنات عدن تجري من تحتها الانهار خالدين فيها ابداً *

"Rableri katında onların mükafatı, altlarından ırmaklar akan adn Cennetleridir. Orada ebedi olarak kalacaklardır."[37]

Bu ayetlerden de anlaşılacağı üzere iyiliklere mükafatın Cennet olduğu, burada ebedi, temelli kalınacağı gerçeğidir.

Allah c.c. Cehennemliklerin de cezasının ebedi olduğunu açıklamaktadır. Allah Teala :

* ان الذين كفروا وظلموا لم يكن الله ليغفر لهم ولا ليهديهم طريقا الا طريق *
جهنم خالدين فيها ابداً وكان ذلك على الله يسيراً *

" O, inkar edip zulmedenler var ya, onları Allah ne bağışlayacak ne de bir yola iletecektir. Sadece Cehennemin yoluna (iletecek ve) orada ebedi kalacaklardır. Bu da Allah'a çok kolaydır."[38]

* الا بلاغا من الله ورسالاته ومن يعص الله ورسوله فان له نار *
جهنم خالدين فيها ابداً *

"(Ben) ancak Allah'tan (aldığımı sizlere) tebliğ ediyorum ve O'nun (benimle) gönderdiği emirleri (açıklıyorum) Benim yapacağım bu kadardır. Artık kim Allah'a ve Rasülüne baş kaldırırsa, ona içinde ebedi kalacakları Cehennem ateşi vardır."[39]

* خالدين فيها ابداً لا يجدون وليا ولا نصيراً *

"Orada (Cehennemde) ebedi olarak kalacaklar; (kendileri-

36- Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/82
37- " " Beyyine, 98/8
38- " " Nisa,4/168-169
39- " " Cin, 72/ 23

ni koruyacak) ne bir dost ne de bir yardımcı bulamıyacaklardır."[40] Buyuruyor.

Bu ve benzeri ayetlerde Allah c.c. Cehennemin ebedi kalınacak yer olduğuna dikkatleri çekmektedir.

Cennet ve Cehemnem'in ebedi olduğuna dair Kur'an-ı kerim'de pek çok ayeti kerime vardır. Hepsi de bu iki yurdun temelli kalınacak, ebedi yaşenacak yer olduğunu açıklamaktadır.

Allah Teala Cennet ve Cehennem'de sürekli, devamlı kalmayı , fani olmamayı, sadece ebed (ابد) kelimesiyle belirtmemiş bunun yanında bu manaya gelen hukub, müks, huld gibi diğer kelimeleri de de kullanarak iyice anlaşılmasını sağlamıştır.

İmam Matüridi başta olmak üzere bu mezhep alimleri Cennet'le beraber Cehennem'in de ebedi olduğununu açıklamışlardır. Bu konuda gelen itirazlara da cevap vermişlerdir.

Cehennem'in ebedi olmadığını ileri sürenler, dünyada çok kısa bir sürede işlenen mahdud miktarda suç ile ahirette bu suçlara verilecek çok ağır ve ebedi ceza arasında nisbetin ilahi adalete sığmayacağını, suç-ceza arasındaki adaleti ve dengeyi bozacağını iddia edenlere İmam Matüridi kitabü't-Tevhid'inde şöyle cevap vermektedir :

"Şirk ve inatlaşmak suretiyle küfrün cezası ancak Cehennem'de ebedi kalmaktır.

Binaen aleyh küfrün ve şirkin gayrı olan günahlar sebebiyle Cehennem'de ebedi kalmak da caiz olmaz.

Şu husus bilinir ki, gerçekten inatçı kafir olana eğer kurtuluo rahat etmesi suretiyle ceza veazap çeşitlerinin hepsi kendisine tatbik edilse yine küfrü seçer. Böylece onun günahının misli ile ceza verilmesi, onun Cehennem azabında baki kalmasından ibarettir."[41] Böylece suç - ceza arasındaki adalet ve denge sağlanmış olur.

40- Kur'an-ı Kerim, Ahzab suresi, 33/65

41- Matüridi, a.g.e. s. 339

Akıl ve zahire göre hüküm verenlerden bazıları da Cennetin ebedi, Cehennem'in ise ebedi olmayacağını savunmuşlardır. Cehennem'in ebedi olmayacağını savunanlardan biri de İbnu Kayyım el-Cevzî (v.751h)'dir. İbnu Kayyım el-Cevzî ve onun gibiler Cehennem'in ebedi olmadığına dair bazı deliller ileri sürerler :

1- Cennet'in nimetlerinin hiç bir zaman kesilmeyeceğini Allah Kur'an'da bize bildiriyor; o halde bunların hepsiaçıkca ebedidirler. Buna karşılık kur'an Cehennem için sadece onu meskun ettikleri[42] müddetçe sakinlerinin ebediliğini beyan ediyor. Ayrıca * لا يموت فيها ولا يحيى * "Cehennemde ne ölürler ne de yaşarlar."[43] Suyrulması da buna delildir.

2- kur'an'da rahmete nail olanlarla gazaba uğrayanların mükafat ve cezaları zikredildiği zaman, Cennetliklerin mükafatı " ابدا " Ebeden sözü ile kayıt altına alındığı halde Cehennemliklerin cezası bu kayda bağlanmadan söylenir.[44]

Bu delil diye getirdiklerini çoğaltmak mümkündür. Nitekim İbnu Kayyım el-Cevzi, Hadil Ervah ila Biladi'l-Efrah isimli eserinde bir çok malumat yanında delilleri de çoğaltmaktadır.[45]

Her ne kadar bazı nakilciler de yalnız Cennetin sonsuzluğunu destekleyip Cehennem'in bir gün yok olacağını söyleseler bile[46] biz bu görüşlere katılmıyoruz.

Cehennem'in faniliğini iddia edenlerinl, madiye dayanak olarak verdikleri Taha Suresi 74. ayeti bu konuya delil olmaz. Bilakis Cehennem'de ölünmeyeceğine, devamlı eziyetin de yaşamayı zorlaştıracağına, devamlı burada kalınacağına delildir.

İkinci maddedeki görüşleri de gerçeklere aykırıdır. Cehennem'de ebedi kalınacağını bildiren ayetlerin sayısı yaklaşık Cennette ebedi kalınacağını bildiren ayetler sayısı kadardır.

42- Cevzî, Şemseddin b. Abdillah b. Kayyım, Hadi'l-Ervah ila Biladi'l-Efrah, Daru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.s.257

43- Kur'an-ı Kerim, Taha S. 20/74
44- Taftazani, Sa'düddin, a.ğ.e.s. dip not. 260
45- Cevzî, a.g.e. s. 242-268
46- Salih,Suphi,Terc.Şerafeddin Gölcük,Ölümden Sonra Diriliş, Kayıhan yay.İst. 1981m.s.74

Cehennemliklerin cezasından bahseden ayetler, onların dedikle - rinin aksine " ابدًا " ebeden sözü ile kayıtlanmıştır.[47]

Müfessirlerin beyanına göre kafirler, hayvanların toprak olduğunu görüp cehennem'e sevke başlandığında * يَالَيْتَنِي كُنتُ تُرَابًا * "Keşke ben toprak olsaydım."[48] derler. Kafirlerin bu temennileri de Cehennem azabının ebedi olduğunu yakınen bildiklerinden - dir. Eğer Cehennem ebedi olmasaydı bir gün yok olacak olsaydı, o zaman kafir hiç itiraz etmez yok olacağı günü sessizce beklerdi. Bu itiraz ve çabalar Cehennem'in ebedi oluşundandır.

Bütün bunlardan sonra kolaylıkla söyleyebiliriz ki Cehennem de Cennet gibi ebedidir.

Eş'ari alimleri Cennet ve Cehennem'in ebedi olmaları hususunda Matüridi Mezhebi alimleriyle hem fikirdirler.[49] Matüridilerle ayrıldıkları bir küçük nokta vardır. Eş'ariler : Allah vaidinden (tehdid ve cezasından) hulfedip dönebilir. Cehennem'i hak edenleri oraya göndermeden vaz geçebilir derken Matüridiler: Allah vaidinden dönmez demektedirler.[50]

MU'TEZİLE'NİN GÖRÜŞÜ :

Mu'tezile mensubu olanlar "Adalet" prensiplerine göre Allah'ın Cennetlikleri ve Cehennemlikleri fani kılmasını kabul etmiyorlar. Allah'ın Cennet ve Cehennem'i yok etmesi adaletsizlik olur. Şüphesiz Allah bundan münezzehdir. O Cenneti ve Cehennemi fani kılmayıp ebedi yapar.[51]

47- Kur'an-ı kerim, Nisa, 4/159; ahzab, 33/65, Cin, 72/23;vd.
48- Kur'an-ı Kerim, Nebe', 78/40
49- Bağdadi, a.g.e. s. 238; Razi, a.g.e. s.121
50- Taftazani, Sa'düddin, a.g.e. s. önsöz 41
51- Hasan Carullah, a.g.e. s. 96

Cennet ve Cehennem'in ebedi oldukları, görüşlerini incelediğimiz üç mezhep tarafından , kabul edilmiştir. Ebedilikleri kabul edilen bu mekanlarda kimlerin daimi, baki hayat sürecekleri hususunda mezhepleri değişik görüşleri vardır.

İmam Matüridi ve arkadaşları, Cennet ve Cehennem ebedi olduğu gibi onların ehli de ebedidirler.

İman üzere vefat etmiş her insan Cennete girer. Küfür üzere ölenler de Cehenneme girerek burada ebediyyen kalırlar. Cennetin ve Cehennem'in ebedi olduğuna, ehlinin de sonsuz yaşayacağına dair ayetlerden bazısı yukarıda geçmiş bulunuyor.

Alimler, Mümin'in Cennette, kafir guruhunun Cehennemde ebedi olduklarını vurgularken cennetteki hurilerin, gılmanların... vb. gibi varlıkların da ebedi olduklarını bildirmektedirler.[52]

cennet ehli olup olmadığı şüpheli olardan ikisi müşrik çocukları ve cin taifesidir.

Müşrik çocuklarının sual olunup olunmaması ve Cennete mi cehenneme mi gidecekleri hususunda -her iki şekilde de haberler bulunduğu için- ihtilaf edilmiştir. Müşrik çocuklarının kabirde sorguya çekilip Cennetegirmeleri hakkında Ebu Hanife'nin hüküm vermekten çekinip Allah'a havale ettiği görüşü vardır. Alimlerin bir çoğu bu görüşü benimsemiştir.[53]

Cinlerin Cennete girip giremiyeceği, girerlerse O'ndan faydalanıp faydalanamayacakları hususu ihtilaf konusudur.

Alimlerden bir çoğu, Müslüman cinler, müslüman insanlar gibi, Cehenneme girmezler. Kafirleri ise ateşte kalırlar. Kur'an-ı Kerim ayetleri buna işaret etmektedir :

* ولو شئنا لآتينا كل نفس هديها ولكن حق القول منى لأملأن جهنم من الجنة والناس اجمعين *

" Biz dilesek herkese hidayet verirdik, fakat cehennemi

52- Taftazani, Sa'düddin,a.g.e. s. 257

53- Toprak, Süleyman, Ölümden Sonraki Hayat, Nur Basımevi, Konya, 1985m. s.317

tamamen cin ve insanlardan dolduracağıma dair Ben'den söz çık - mıştır."[54]

* فيهن قاصرات الطرف لم يطمثهن انس قبلهم ولا جان *

"Onlarda bakışlarını yalnız erkeklere çevirmiş, daha önce ne insan ve ne de cinlerin dokunmuş olduğu eşler vardır."[55] Burada söz konusu olan dokunma cinsi münasebettir. Bu husus cinlerin Cennete girebileceklerine işaret ediyor ve hatta onlardan cinsi münasebet bile tasavvur olunuyor demek suretiyle onların Cennete gireceklerini söylemektedirler.

Cennete gireceği kabul edilen Cinlerin[56] oradan faydala - nıp faydalanamıyacağı konusunda da muhtelif görüşler vardır. İ - mam Matüridi Tefsirinde İmam A'zam'ın Cinler Cennette nimetlenmez dediğini, Ebu Yusuf ve İ. Muhemmed'in Cinler Cennette nimetlenirler dediklerini rivayet ediyor.[57]

Bazı alimler, Cennette Cinlerin yeme içmelerinin olmadığını, nezar, kokulamak ve işitmekle nimetleneceklerini kabul edilir görüş olarak verirken diğer bazı alimler de Cinlerin Cennette kendi tabiatlarına uygun şekilde faydalanacakları görüşünü ileri sürmektedirler.[58] Bu son görüş akla daha uygun geliyor. Biz inanıyoruz ki Cinler bu dünyada kendi tabiatları gereği faydalanı - yorlar. Aynı şeyin Cennette de olmasına bir mani yoktur.

Eş'arilerle Cennet ehli hususunda Matüridiler arasında bir ihtilaf yoktur.[59] Eş'ari Mezhebinde olanlar, mümin ölenlerin Cennete, küfür ve bid'at üzere ölenlerin de Cehenneme gideceğinde ve Cehennem azabının ebediliğinde ittifak etmişlerdir.

Günahından tevbe etmeden ölen müslümanı Allah c.c. isterse Cehennemde bir müddet azab edip rahmetiyle Cennete koyar.[60]

54- Kur'an-ı Kerim, Secde, 32/3
55- Kur'an-ı Kerim, Rahman, 55/56
56- Şibli, Kadi Bedrüddin, Terc.Muhammed Ferşat, Cinlerin Esrarı, Ferşat yay. İstanbul, ty. s. 137
57- Pezdevi, a.g.e. s.294- 296
58- Kasabbaşı Zade, İbrahim, Duhulü'l-Cin ile'l-Cenneh, elyazma, Konya, Yusufağa Küt.Nr.13/14, s.66-67; Şibli,a.g.e. s.138
59- Bağdadi, a.g.e. s. 238- 241
60- a.g.e. s.242

Ehli Sünnet ile Mu'tezile arasında anlaşma sağlanamıyan bir konuda kebire sahibinin Cehennem'de ebedi kalıp kalmıyacağıdır.

Matüridi ve Eş'ariler, günahı kebire sahibinin cehennem'de ebedi kalmayacağı görüşündedirler. Allah c.c. büyük günah işleyenlanlerin mümin olduğuna işaret etmektedir.[51] Ayetlerin beyanına göre büyük günah işleyen kimse iman dairesinden çıkmamıştır. Dünya işlerinde müslüman sayılıp, ahirette de imanı sebebiyle Cennete girecek ve ebedi olacaktır.[52]

Mu'tezile alimleri, büyük günah işleyenin tevbe etmeden ölmesi cehennemde ebedi kalmasına sebeb olur. Fakat onun buradaki azabı kafirinkinden biraz daha hafifdir. Büyük günah işle - yenin cehemnemde ebedi kalması onun bu dünyada iki menzil arasında bir yerde olmasından kaynaklanır. Tevbe ederse Cennette, tevbe etmeden ölürse de Cehennem'e girer ve orada ebediolur.[63]

Büyük günah işleyip tevbe etmeden ölenin ateşdeki azabı kafirinkinden daha hafif olacağı görüşü yaygın olmakla beraber Sumemiyye kolu, kebire sahibinin firavn, Ebu Leheb gibi kafirlerle birlikte ebedi azab çekeceği kanaatine varmışlardır.[64]

Her ne şekilde olursa olsun tevbe etmeden ölen kebire sahibi, Mu'tezile i'tikadınca Cehenneme girip ebeden azab çekerler.

Bazı anlaşmazlıkları bir tarafa bırakırsak, Cennet ve cehennen'in, burada ikamet edeceklerin hiç bir zaman yok olmayacakları, ebedi, baki kalacakları üç mezhep tarafından benimsenmiş, yüzyıllar boyu bu inanç süre gelmiştir.

N E T İ C E :

Fikir ve düşüncede sonu hayal edilemeyen müddetlerde varlığın bulunduğu hal üzere sabit kalarak, fesada uğramadan, değiş-

---

51- Kur'an-ı Kerim, Hucurat, 49/9; Saff 61/2; Tahrim, 66/8
52- Samarrai, Abdurrezzak, ahkamu'l-Mürted fi'ş-Şer'ıyyeti'l-İslamıyye, Daru'l-Haşim, Beyrut, 1387h.s. 125vd.; Matüridi, a.ge. 329 vd.
63- Hasan Carullah, a.g.e. s.51; Işık, Kemal, Mu'tezilenin Doğuşu, s.72
64- Hasan, Carullah, a.g.e. s. 129

meden uzak bir şekilde mevcudiyetini koruyup sürdürmesine Ebedilik diyoruz. Ebediligin sonuna varılamaz. En önemli özelliği sonunun olmayışıdır.

Ebedilik iki kısımdır: a- Varlığı zatının gereği olanın ebediliği b- Varlığı zatından olmayıp bir illet ve mureccih sayesinde olanın ebediliği. Bunlardan birincisine hakiki, ikincisine de izafi ebedi olan diyoruz.

Varlığı zatının gereği olan hem kadim hem de ebedi olur. İnsan aklının vacib hakkında verdiği hüküm budur. Sözü edilen vacib bir ve tektir. Hiç bir şeye muhtaç değildir. O'na kadim ve ebedi demek bizim bulunduğumuz duruma göredir. O'nu maziye izafe ettiğimizde kadim, ezeli, istikbale izafe ettiğimizde de ebedi,baki olur. Aslında O mutlak varlıktır. Zamandan önce vardı ve zamanın silinmesinde de varlığını koruyup devam edecektir.

Vacib olan zatın kendine has sıfatlarının olması tabiidir. Bu sıfatlar ondan ayrı düşünülmediği gibi o'nun aynı da kabul edilemez. Zat ile kaim kadim ve ebedidirler.

Sıfatları nefyedenler yine bir noktaya kadar onu vasıflandırdıkları aşikardır.

Varlığı zatının gereği olan Allah Teala zat ve sıfatıyla kadim ve ebedidir. Bunun dışındakilerin ebediliğini tercih edecek bir mureccih gereklidir. Bu Mureccih Allah c.c. 'dır.

Hadis varlıkların ebedi olmaları, var olmaları ile izah edilebilir. Yoktan var eden onları ebedileştirmeye kadirdir.

Hadis bir varlık olan insan, cin, melek, şeytan, hayvanların öldükten sonra dirilip ebedi hayat yaşamalı aklen caiz, naklen sabittir. Allah Teala dilediğini diriltip ebedi kılar, dilediğini dirilttikten sonra tekrar fanileştirir. Hüküm O'nundur.

Öldükten sonra dirilip ebedi olacaklar kendi kazançlarına göre yurtlara gönderilirler. Bu yurtlara girip yerleşenler

ebedi hayatlarını yaşamaya başlarlar. İyiler Cennette, kötüler Cehennem'de sürekli, temelli kalırlar.

K İ T A B İ Y A T

1- Abdul-Hamid, İrfan, Terc. Saim Yeprem, İslamda İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları, Marifet Yayınlar, İstanbul, 1983

2- Abdu'l-Baki, Muhammed Fuad, Mu'cemü'l-Müfehres li Elfazı'l-Kur'an-ı'l-Kerim, Çağrı Yay. İstanbul, 1986 m.

3- Allame b. Ebi'l-İzzi, Metnü Akideti't-Tahavi, Mektebetü'l-İslami, Beyrut, 1397 h.

4- Askeri, Ebu Hilal, el-Furuk fi'l-Luğat, Daru'l-Afakı'l-Cedide, Beyrut, 1983 m.

5- Aydın, Ali Arslan, İslam İnançları Tevhid ve İlmi Kelam, Gonca Yay. Ankara, 1984 m.

6- Aydın, Münire, İslam Alimlerine Göre Ruh Kavramı, Tebliğ Yay. İstanbul, ty.

7- Aytekin, Arif, Ehli Sünnet İnanç Esasları Tahavi ve Akaid Risalesi, Saha Neşriyat, Ankara, 1985 m.

8- Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir, Usulü'd-Din, Daru'l- Medine, Beyrut, 1346 h.

9- Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir, Terc. E. Ruhi Fığlalı, el-Fark Beyne'l-Fırak, Kalem yay. İstanbul, 1979 m.

10- Beyadi, Kemalüddin, İşaratü'l-Meram min İbareti'l-İmam,Daru'l-Kitabil-İslami, İstanbul, 1949 m.

11- Bolay, S. Hayri, Türkiyede Ruhcu ve Maddeci Görüşün Mücade - lesi, Akçağ Yay. Ankara, ty.

12- Cevheri, İsmail b. Himad, Sıhah Tacü'l-Luğat ve Sıhahu'l-Arabiyye, Daru Kitabi'l-Arabi, Mısır, ty.

13- Cevzî Şemseddin bin Abdillah b. Kayyım, Hadi'l-Ervah ila Biladi'l-Efrah, Daru'l-Kitabi'l-İslami, Beyrut. ty,

14- Cürcani, S.Şerif, Kitabü't-Ta'rifat, by. ty.

15- Ebu Zehra, Muhammed, Terc. Hasan Karakaya, İslamda Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi, Hisar yay. İstanbul,1983 m.

16- Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, el-İbane an Usuli'd-Diyane, el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire, 1385 h.

17-Eş'ari, Ebu'l-Hasan, Ali b. İsmail, Kitabu'l-Luma' fi'r-Red ala ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida', Neşr. Mektebetü'l-Hancî,Kahire, 1955 m.

18- Faruki, İsmail Raci, Terc. Dilaver Yardım, Tevhid, İnsan Yay. istanbul, 1987 m.

19- Fığlalı, Ethem Ruhi, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, Selçuk yay. Ankara, 1983 m.

20- Fuzulî, Matlau'l-İtikat fi Ma'rifeti'l-Mabda-i ve'l-Ma'ad, Neşr, Muhammed Tavid et-Tanci, Terc. Esad Coşan, Kemal Işık, T.Tarih Kurumu Basımevi, Ank. 1962 m.

21- Filibeli, Ahmet Hilmi, Allah'ı inkar Mümkün mü,Sade,Necip Taylan, vd. Çağrı Yay. İst. 1992 m.

22- Gazali Muhammed, Terc. Yaman Arıkan, Esmaü'l-Hüsna Şerhi, Bedir Yay. İstanbul, 1982 m.

23- Gazali, Muhammed, Terc. O. Zeki Soyyiğit, İtikatta iktisat, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1971 m.

24- Giridi, Sırrı, Sade. Kazım albayrak, ilmi Kelamın Özü, Tahkim yay. İstanbul, 1987 m.

25- Gölcük, Şerafeddin, Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri, kayıhan yay. istanbul, 1979 m.

26- Gölcük Şerafeddin, Kur'an'da İnsanın Değeri, Pınar yay. ist. 1983 m.

27- Hasan Carullah, Zühdü, el-Mu'tezile, Matbaatü Mısrıyye, Ka - hire, 1947 m.

28- Isfehani, Rağıb, el-Müfredat fi Ğaribi'l-Kur'an, Daru Kahraman, İst. 1986 m.

29- Işık, Kemal, Mu'tezilenin Doguşu ve Kelami Görüşleri, A.Ü. ilahiyat Fak. Yay. Ankara, 1967 m.

30- Işık, Kemal, Matüridinin Kelam Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik anlayışı, Fütüvvet yay. Ankara, 1980 m.

31-İbnu Manzuru, Muhammed b. Mükerrem, Lisanü'l-Arab, Dar Sader, Beyrut, ty.

32- İci, Kadi Adudüddin, Mevakıf, elyazma, Konya Yusufağa Küt. Nr. 6629

33- İzmirli, İsmail Hakkı, Yeni İlmi Kelam, Neşr.Haz. Sabri Hizmetli, Umran yay. Ankar, 1981 m.

34- İzutsu, Toshihiko, Terc. Süleyman Ateş, Kur'anda Allah ve İnsan, Kevser yay. Ankara, ty.

35- Kadı Abdulcabbar, vd. Fazlu'l-İ'tizal ve Tabakatü'l-Mü'tezile,Daru Tunus, Tunus, 1974 m.

36- Kadı Ebul-Kasım, Kitabu Savadi'l-A'zam, by. ty.

37- Kari, Ali b. Sultan, Şerhu ala'l-Fıkhı'l-Ekber, Daru'lKitabi'l-İslami, İstanbul, 1955 m.

38- Kari, Ali b. Sultan, Terc. Y. Vehbi Yavuz, Fıkhi Ekber Şerhi, Çağrı Yay.İstanbul, 1979 m.

39- Karahisari, Mustafa b. Şemseddin, Ahteri Kebir, Matbata Amire, İstanbul, 1310 h.

40- Kasabbaşı Zade, İbrahim, Bakaü'n-Nefsi'n-Natıka ba'de fenai'L-beden, elyazma, Konya Yusufağa Küt. Nr. 13/2

41- Kasabbaşı Zade, İbrahim, Duhulü'l-Cin ile'l-Cenneh, elyazma, Konya Yusufağa Küt. Nr. 13/14

42- Kuşcu, Ali, Şerhu't-Tecrid, elyazma, Konya Yusufağa Küt. Nr. 76

43- Malati, Ebu'l-Hüseyn, et-Tenbih ve'r-Red ala ehli'l-Heva ve'L-Bida', Mektebetü'l-Mearif, Beyrut, 1388 h.

44- Ma'luf, Luvis, Müncid fi'l-Luğat ve'l-A'lam, Daru'l-Meşrık, Beyrut, 1973,

45- Matüridi, Ebu Mansur, Kitabü't-Tevhid, Neşr. Fethullah Huleyf, El-Mektebetü'L-İslami, İstanbul, 1979 m.

46- Matüridi, Ebu Mansur, Çevr. Y. Ziya Yörükan, Akaid Risalesi, M.E. Basımevi, İst. 1953 m.

47- Mustafa, İbrahim, vd. El-Mu'cemü'l-Vasıd, Çağrı Yay. İstanbul, 1989 m.

48- Ner, Ali, Akaid Risaleleri, Gonca Yay. İst. 1984 m.

49- Nesefi, Ebu'l-Muin, Bahru'l-Kelam fi akaidi Ehli'l-İslam, Matbaa Meşrıkı'l-İrfan, Konya, 1329 h.

50- Nurbaki, Haluk, İbsan Bilinmezi, Damla yay. İst. 1986 m.

51- Öz, Mustafa, imam Azam'ın Beş Eseri, İst. 1981 m.

52- Pezdevi, Ebu Yusr, Muhammed, Terc. Şerafeddin, Gölcük, Ehli Sünnet Akaidi, Kayıhan yay. İstanbul, 1980 m.

53- Razi, Fahruddin, Usulü'd-Din, Mektebetü'l-Külliyatı'l-Ezheri, Mısır, ty.

54- Sabuni, Nureddin, Terc. Bekir, Topaloğlu, Matüridiye Akaidi, D.İ. B. yay. Ankara, 1978 m.

55- Salih, Suphi, Terc. Şerafeddin Gölcük, Ölümden Sonra Diriliş, Kayıhan yay. İst. 1981 m.

56- Samarrai, Abdurrezzak, Ahkamü'l-Mürted Fi'ş-Şer'ıyyeti'l-İslamiyye, Daru'l-Haşim, Beyrut, 1987 m.

57- Sıracüddin, Abdullah, el-İmanü bi'l-Melaikeh (A.S) , Halep, 1972 m.

58- Sezen, Yümni, Tarihi Maddeciliğin Tahlil ve Tenkidi, Veli yay. İstanbul, 1984 m.

59- Şibli, Kadi, Bedrüddin, Kitabu Akamü'l-Mercan fi ahkami'l-can, Matbatü's-Saade, Mısır, 1326 h.

60- Taftazani, Ebu'l-Vefa, Terc. Şerafeddin Gölcük, Kelam ilminin Belli Başlı Meseleleri, Kayıhan Yay. İst. 1980 m.

61- Taftazani, Sa'düddin Mes'ud b. Ömer, Terc. Süleyman Uludağ, Şerhu'l-Akaid, Dergah Yay. İst. 1982 m.

62- Tahanevi, Muhammed b. Ali, Kitabu Keşşaf Istılahat el-Funun, Daru Kahraman, İst. 1984 m.

63- Tatlısu, A. Osman, Esmaü'l-Hüsna Şerhi, Akçağ yay, İst.1972

64- Toprak, Süleyman, Ölümden Sonraki Hayat, Nur Basımevi, Konya, 1986 m.

65- Topaloğlu, Bekir, Kelam İlmi Giriş, Damla yay. İst. 1981 m.

66- Topaloğlu, Bekir, Allah'ın Varlığı (İsbatı Vacib), D.İ. Bşk. yay. Ank. 1981

67- Vinsink, E.Y. Concordance et-Indıces De la Tradıtion Musul - mane, Daru'd-Da've, İst. 1986 m.

****